

8. Кляшторный С. Кангюйская этно-топонимика в орхонских текстах // Советская этнография. — 1951. — № 3. — С. 54–63.
9. Кляшторный С., Султанов Г. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. — С. 16., 2000.
10. Ковалевский А. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 г. — Х., 1956.
11. Коновалова И., Перхавко В. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — М., 2000.
12. Багрянородный К. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. — М., 1991.
13. Круглов Е. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — Т. 3. Половецко-золотоордынское время. — С. 13–82.
14. Кюннер Н. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. — М., 1961.
15. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия IX — первой пол. XII в. / Сост., перевод, коммент. М. Б. Свердлова. — М.; Ленинград, 1989.
16. Літопис Руський. / Пер. Л. Махновця. — К., 1989.
17. Неразник Е. Хорезм в IV–VIII вв. // Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье. — М., 1999. — С. 30–49.
18. Плетнева С. Половцы. — М., 1990.
19. Попович М. Мировоззрение древних славян. — К., 1985.
20. Pritsak O. The Pechenegs: a Case of Social and Economic Transformation. — Cambridge, Massachusetts, 1976.
21. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.; Ленинград, 1952. — Т. 1.
22. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. — М.; Ленинград, 1960. — Т. 2.
23. Рыбаков Б. Язычество древних славян. — М., 1994.
24. Tryjarski E. Pieczyngowie // Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie europejscy, Protobuř, dągu, Chazarowie, Pieczyngowie. — Wrocław: Ossolineum, 1975.
25. Шишло Б. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. — М., 1975. — С. 248–260.
26. Щербак А. Знаки на керамике и кирпичках из Саркела — Белой Вежи. (К вопросу о языке и письменности печенегов) // Труды Волго-Донской экспедиции. — М.; Ленинград, 1959. — Т. 2. — С. 362–388.

Олександр Ковальков
(Кіровоград)

МІСЯЧНІ ФАЗИ В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН (ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СЕМАНТИКИ ЧАСОВИХ ВІДРІЗКІВ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ)

У вітчизняній етнології традиційно велика увага приділялася вивченню різних аспектів духовної культури східних слов'ян. Обрядовість, міфологія та демонологія, система народних знань — ці та інші її складові знайшли відображення в серйозних наукових дослідженнях. Але не дивлячись на значні успіхи, яких було досягнуто, залишається ще чимало недосліджених або ж недостатньо розкритих сюжетів традиційної народної культури. Тому для допитливого дослідника залишається ще чимало простору для творчого пошуку.

Дослідження традиційної культури неможливе без звернення до тих міфологічних, ментально-ціннісних та психологічних орієнтирів, що лежали в її підмурівку. Адже кожній культурно-історичній спільності, локалізованій у часі й просторі, притаманний свій власний комплекс поглядів на світ, на процеси, що в ньому відбуваються, їхню природу та походження. Така світоглядно-психологічна система знайшла своє відображення в комплексі повір'їв і вірувань, які втілені переважно в творах міфологічного фольклору (обрядовій поезії, легендах, биличках, прислів'ях і приказках тощо).

У системі міфологічної свідомості можна умовно виокремити ряд категорій, серед яких ключовими, на нашу думку, виступають категорії міфологічного часу й міфологічного простору. Зокрема, в розумінні часу, за словами А. Гуревича, втілюється пов'язане з ним світосприйняття епохи, поведінка людей, ритм життя, ставлення до речей [1, 103].

Для розуміння основ східнослов'янської міфології звернення до категорії часу є важливим і актуальним. Адже всі елементи як світоглядної, так і обрядової складових духовної культури так чи інакше пов'язані з усвідомленням часу. До того ж більшість цих уявлень через століття увійшла до народного світосприйняття, ставши невід'ємною ментальною рисою слов'янина. Вони присутні в сучасній системі цінностей, але вже під грифом “забобони”. Ми й понині їх дотримуємося, не замислюючись над природою подібних вірувань.

Різні аспекти часових уявлень по-різному висвітлювалися в дослідженнях з етнології [2]. Але категорія часу не стала в них предметом спеціального дослідження і розглядалася виключно в системі інших міфологічних уявлень.

Основною характерною особливістю усвідомлення часу в язичництві є якісне його сприйняття. Час не може бути абстрактним і однорідним. Він завжди конкретний, унікальний і наповнений характерним змістом — природним, людським, господарським. Час жодною мірою неспроможний бути об'єктивною реальністю. По відношенню до людини він ніколи не нейтральний. Кожна часова одиниця відрізняється від іншої своїм неповторним змістом, своєю специфічною семантикою. Є час сприятливий для різних починань та господарських робіт і, навпаки, час негативний, небезпечний, важкий. Наші предки чітко розділяли час робочий (буденний) і святковий; час, коли надприродні сили сприяють людині і коли вони можуть стояти їй на перешкоді або навіть загрожувати життю. Серед східнослов'янських народів зафіксовано чимало повір'їв і вірувань стосовно таких часових відрізків у межах року, тижня і доби. Проникаючи до світогляду людини і супроводжуючи її протягом життя, вони ставали невід'ємною ментальною рисою язичника. Ці уявлення заклалися до підмурівку календарних обрядів, визначили тип поведінки людини, сформували систему актових і вербальних заборон. Звідси практична цінність подібних уявлень, які одночасно були й оберегами, покликаними уникнути небезпеки від зустрічі з демонологічним персонажем і епізодами покарання за недотримання трудових заборон. Ці повір'я ще довго співіснували в умовах формального сприйняття християнства. Саме вони в поєднанні з основними його догматами сформували ментально-світоглядне явище, яке в історичній літературі отримало назву "двовір'я", або "народне християнство". Така система релігійних поглядів чітко простежується в обширному комплексі фольклорно-етнографічних матеріалів, зібраних у другій половині XIX — першій чверті XX ст. на території Росії, які лягли в основу даного дослідження. Значна частина цих уявлень продовжує існувати і в наш час, про що свідчать матеріали, зібрані у відділі рукописів ІМФЕ.

Проблема семантики часових відрізків у східнослов'янській міфології порушувалася в попередніх наших публікаціях [3]. У даній статті ми зупинимося на розгляді окремого сюжету часових уявлень східних слов'ян.

Чимало повір'їв і вірувань пов'язані з уявленнями про те, що якісна наповненість часового виміру видозмінюється зі зміною місячних фаз. Аналіз подібних уявлень є основним завданням цієї розвідки.

Історично першою формою календарних уявлень є місячний календар. Дослідники первісної культури вважають, що вже в палеоліті вимірювали час за допомогою лунацій [4, 160]. Саме на основі цього формується первісне уявлення про тиждень як відрізок часу. До того ж місяць як світило відіграє основну роль в демонології всіх без винятку народів світу. В усіх міфологічних розповідях про зустрічі з демонологічним персонажем основною умовою було те, що ніч обов'язково мала бути місячною. Ось лише деякі приклади. "Нашински мужики не одна в лесу лешего видели, как в ночные ездили. Он месячные ночи больше любит. Сидит старик старый на пеньке, лапти поковыривает да на месяц поглядывает. Как месяц за тучку забежит, темно ему, знает, он поднимает голову да глухо таково "Свети, светило" говорит" [5, 227]. "Русалки живут в водах, но выходят иногда толпою на ближайший дуг при месяце поплясать" [6, 131]. "Кикимора (мара) — привидение, которое видят в лунные ночи за прялкой" [7, 118]. "Потопельники показывают си в месячные ночи у вирах, де хто утопив си..." [8, 199]. "Як місяць зійде вночі, русалки виходять на берег і співають чарівні пісні" [9, 395]. "В тихую лунную ночь водяной иногда, забавляясь, хлопает ладонью звучно по воде, и гул слышен по воде издалеча" [10, 48]. "Бог створив день для живих, а ніч — для мертвих" — проголошує середньовічна приказка. Сам колір місяця — жовтуватий-блідий — викликає асоціації з кольором шкіри мерця. Все це формувало в народній свідомості ставлення до нічного світила як до явища, ворожого людині, несумісного з нормальним життям. Якщо нечиста сила діє під світловою егідою місяця, то й сам місяць починає розглядатися як елемент світу демонічного.

Проте абсолютно ворожого ставлення до нічного світила сформуватися не могло. Як би там не було, місяць був джерелом світла, нехай і нічного. Він також був необхідним засобом хронологічних розрахунків. Спостереження за змінами місячних фаз привело до усвідомлення якісної неоднорідності часу відповідно до цих змін. Мислення за аналогією, характерне для міфологічної свідомості, починає ставити в залежність зростання і занепад в природі зі збільшенням або зменшенням розмірів місяця. Відповідно роботи, пов'язані з ростом, забезпеченням прибутку стали "підганяти" під час, коли місяць зростає, від народження і до повного місяця.

Виходячи з цього, вже на ранніх стадіях розвитку міфології формується особливе ставлення до часу народження нового місяця. Ці уявлення є частиною комплексу вірувань

“магії першого дня”. Народження місяця розглядали як привід надії на краще. Серед усіх індоєвропейських народів зафіксовані повір'я, що доводять особливе ставлення до цього часового відрізка. Так, серед германських племен новий місяць вважався вдалим періодом для шлюбів, будівництва житла, збирання лікарських трав. Тацит повідомляє, що в такі дні германці намагалися вирішувати найважливіші справи [10, 61]. Подібне ставлення до нового місяця характерне і для слов'ян.

На період нового місяця поширювалася обрядовість “магії першого дня”. Подібні обряди базувалися на вірі в те, що перші дні окремих часових відрізків визначають собою якісну наповненість всього відрізка. Найбільше ці обряди характерні для новорічної обрядовості. Але, як свідчить наявний матеріал, народження молодого місяця для слов'ян теж було святом.

Відомості про святкування нового місяця слов'янами знаходимо в “Стоглаві”: “...Еже есть первый день коегождо месяца, паче же Марта месяца празднование велие торжественно сотворяюще...” і далі: “...вжигания огнища на новые месяцы...” [11, 266]. На Закарпатті день, коли народжувався новий місяць, називали “порожнім” [12, 108], тобто “праздним”, “святковим”. Вважалося, що поява на небі молодика автоматично підсилює магичну силу слова [13, 29]. Тому до нього зверталися з проханням про здоров'я: “Місяце на нове, нам на здорове, ворогам на безголове” [14, 54], “Місяць на небі, заїць у дебрі, а струг у воді. Коли всі вони втрюх зйдуться, то аби тоді мала моці хоруба лише” [15, 2], “Молодиче-молодиче, поздоровляю тебе з нове, а мені щастя і здоров'я” [16, 74], “Твої різки вгору, а мені здоров'я в руки й ноги” [17, 233]. У молодика просили щастя й достатку: “Маладзичок младый, рог залатый, дай нам способ и раду до жицця, сабе на прыбыток, а нам — на спасение” [18, 191]. Вірили також, що на молодика гроші в борг не можна ні давати, ні брати [19, 219]. Намагалися також не ходити в ці дні з порожнім гаманцем — весь місяць порожнім буде [20, 145]. В Україні говорили: “Щоб гроші були — побачиш молодика, побрязкай в кишені, а ще й поплуй на копійку, та й у кишеню, щоб зав'язувалося, як в'яжеться місяць, щоб гроші зв'язувались, прибували...” [21, 4]. За магією подібного ріст місяця мав у цьому випадку викликати зростання достатку.

На молодому місяці, як вірили наші предки, потрібно було починати важливі справи. Наприклад, вважалося, що одружені на новому місяці житимуть у щасті та злагоді все життя [22, 102]. На молодика радили починати будувати хату [23, 87]. Існувало переконання, що людина або тварина, що народилася на новому місяці, буде здорова, сильна, довголісна і навіть у старості матиме молодий вигляд [24, 102]. Вірили також, що сні на новому місяці збуваються і віщують майбутню долю [25, 206]. На Станіславщині записано: “Як дівка перший раз побачить новий місяць і скаже: “Місяцю новий, князю молодий, приснився який” та візьме з-під лівої ноги грудку землі і сховає в пазуху, то вночі присниться її майбутній муж” [26, 9].

Українські селяни і сьогодні від народження нового місяця очікують зміни погоди, зокрема, від молодика чекають дощу. У селах Новгородківського району Кіровоградщини, наприклад, дивляться на форму новонародженого місяця: якщо роги вгору, “з коромисла відро не розхлюпається”, значить, буде сухо. Якщо ж “відро не вдержиться”, чекали дощу.

Окремо стоять повір'я, які стосуються якісної наповненості часу відповідно до зміни місячних фаз. Е. Тейлор писав: “Одно из самых любимых астрономических учений, сохранившее свое место в современных поверьях, есть учение о существовании символической связи между ростом и упадком в природе и фазами луны” [27, 76]. Зі зміною місячних фаз, як вірили слов'яни, змінювався і характер часу. “От рождения нового месяца до полнолуния — счастливые дни, а как пойдет месяц на ущерб — выплывает и всякое несчастье” [28, 38]. За магією подібного вважали, що будь-які роботи, пов'язані зі зростом, забезпеченням достатку, потрібно починати в час від народження нового місяця до повного місяця. У різних місцевостях України та Росії зафіксовані повір'я: “Наиболее важные работы рекомендовалось проводить “под поуна” — в период роста месяца, чтобы было везде много добра, везде “поуна” [29, 233]; “Буряки треба сіяти під повну” [30, 9]; “Садити городину краще на повному місяці” [31, 235]. Хоча в день народження нового місяця (як і в день народження нового року) не радили працювати, особливо в полі. “Всякие посевы на молодик не дают хороших плодов, они только “мылаются” т. е. постоянно обильно цветут” [32, 218]. “На молодыку нельзя на огороде чего-либо садить — уродит много, но ничего не созреет и останется молодым” — вважали на Херсонщині [33, 4]. На Харківщині ще наприкінці ХХ ст. записано: “На молодыку ніззя солити помідори, огірки, яблука заливати. Пройде 2–3 дні — тоді можна” [34, 235]. Хату ж намагалися починати будувати на молодыку, “щоб жили молоді добре у хаті” [35, 87].

Найсприятливішою вважалася фаза повного місяця. “В полнолуние посеешь – быстро станет расти, умотисто будет” [36, 38]. У нову хату входили або “на другій квартирі” [37, 91], або на повному місяці, “щоб в хаті всього повно було” [38, 88]. Відокремлення сина від батькового господарства також відбувалося в цей час, “чтобы жить полным домом отделённому” [39, 794].

З переходом місяця в третю кварту сприятливий час закінчувався. Третю чверть називали “гнилий час”, “гноя” [40, 231]. З цього часу не радили взагалі працювати в полі – не буде користі від цього [41, 252]. “Третья квадра – неблагоприятное время”, – зафіксував П. Шейн [42, 243]. “Все, затеваемое на старом месяце, бесполезно”, – говорили на Поділлі [43, 106]. Навіть доля людини, як вірили, залежала від того, в якій фазі місяця вона народжувалася. “Як на молодика родиться хтось, то хоть старії літа, а молодо показує” [44, 3]. “Младенец, родившийся в первое число месяца, бывает долговечным” [45, 440]. “Хто родився на повню, буде багатим” [46, 3]. “Родившийся на исходе месяца наследует на всю жизнь утрюмому и брезгливую физиономию и характер, судьба такого человека несчастливая” [47, 9].

У демонологічних уявленнях східних слов'ян вірування про зміну якісного наповнення часового виміру відповідно до положення місяця на небі також знайшли своє відображення. Основним часом активізації міфологічних персонажів, як відомо, визнається ніч. Проте не всі ночі були однаково небезпечними. Існує достатньо повідомлень, щоб стверджувати, що найбільшу активність нечиста сила проявляє на новому місяці. “Хотинские малорусы верят, что самоубийцы в начале всякого месяца являются на место, где они лишили себя жизни” [48, 49]. “Каждый месяц, в новолуние, утопленники приплывают к тому месту, где кто утонул, и купаются при лунном свете” [49, 209]. “Каждого нового месяца... сходит сь вільми й опирі на свій сейм” [50, 215]. “Коли місяць в серп – то чарівниці ідуть на границі” [51, 47]. Через активізацію водяного і русалок на новий місяць забороняли ходити до водоймищ [52, 62]. Положення місяця на небі могло впливати і на зовнішній вигляд міфологічного персонажа. С. Максимов повідомляє: “Никогда не умирая, тем не менее, на перемене луны водяные цари изменяются: на молодом месяце они и сами молоды, а на ущербе превращаются в стариков” [53, 321].

Пояснити це можна тим, що демонічні персонажі вночі діють виключно під покровом блідо місячного сяйва. Уже говорилося, що місяць для них те саме, що сонце для живих. Місяць – світило потойбічного, ірраціонального світу, сонце “навпаки”, сонце для мертвих. Тому нечисті і покійники активізуються, святкуючи день народження свого світила.

Уявлення про якісну неоднорідність часу та неоднорідну семантику часових відрізків є основною характеристикою усвідомлення часу в міфологічному мисленні. За словами А. Гуревича, час в язичництві не стільки усвідомлюється, скільки безпосередньо переживається [54, 111]. Матеріалістична наука схильна трактувати подібні вірування як релігійні пережитки, або ж забобони. Утім, вони виникли і сформувалися в єдину систему на тому етапі розвитку мислення і світосприйняття, який можна назвати дитинством людства. Таке мислення в жодному разі не можна розглядати як примітивне, а виникнення цих уявлень лише як прояв безсилля людини перед силами природи. Таке мислення потрібно характеризувати як міфологічне, фантастичне або ж, слідом за видатним дослідником слов'янської культури О. Афанасьєвим, поетичне. Їх породило не безсилля людини перед природою, а життя в тісному контакті з нею. Тому подальше вивчення цих вірувань покликане перш за все поглиблювати наші знання про історію і культуру східнослов'янських народів.

1. Гуревич А. Категории средневековой культуры. – М., 1984.

2. Байбурич А. Ритуал в традиционной культуре. – С.Пб., 1993; Виноградова Л. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000.; Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.; Зеленин Д. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Ленинград, 1934; Зеленин Д. Очерки русской мифологии. – Вып.1. Умершие неестественной смертью и русалки. – Петербург, 1916; Копержинський К. До системи понять часу у слов'ян. – К., 1928; Попович М. Мировоззрение восточных славян. – К; 1985; Рыбаков Б. Язычество Древней Руси – М., 1987.

3. Парсамов С., Ковальков А. Проблемы изучения славянского язычества. – Кировоград, 2002; Ковальков О. Семантика часових відрізків в східнослов'янській міфології // Духовність українства. – Вып. 4. – Житомир, 2002. – С. 81–86.

4. Шахнович М. Первобытная мифология и философия. – Ленинград, 1971.

5. Садовников Д. Сказки и предания Самарского края // Записки ИРГО по отделению этнографии. – Т. 12. – С.Пб., 1884.

6. Г. В. Характерические черты древних руссов, сохранившиеся в жизни и характере настоящего поколения обитателей Южной Руси // ЖМВД. – 1848. – № 4.

7. Фольклор Калужской губ. в записях и публикациях XIX–XX вв. // Русская традиционная культура. – 1998. – Вып. 2. – № 3–4.

8. Шухевич В. Гуцульщина. — Л., 1905. — Ч. 5.
9. Гринченко Б. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и прочее. — Чернигов, 1900.
10. Древние германцы. Сб. документов / Сост. Б. Граков, С. Моравский, А. Неусыхин. — М., 1937.
11. Стоглав. — С.Пб., 1863.
12. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім М.Т. Рильського НАН України (далі — Фонди ІМФЕ) — Ф. 14-3, оп. 1, од. зб. 429.
13. Зеленин Д. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни. — М., 1929.
14. Фонди ІМФЕ. — Ф. 28-3, оп. 1, од. зб. 161.
15. Фонди ІМФЕ. — Ф. 29-3, оп. 1, од. зб. 208.
16. Фонди ІМФЕ. — Ф. 28-3, оп. 1, од. зб. 180.
17. Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / Ред. кол. В. К. Бондарчик. — Минск, 1987.
18. Янчук Н. По Минской губ. (Заметки из поездки 1886 г.) // Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. — М., 1889. — Вып. 1.
19. Никифоровский Н. Простонародные приметы и поверья, обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах, собранные в Витебской Белоруссии. — Витебск, 1897.
20. Шапов А. Исторические очерки первобытного мировоззрения и суеверия // Сочинения. — Т. 1. — С.Пб., 1906.
21. Кравченко В. Звичаї в с. Забрідді та по деяких інших недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. — Житомир, 1920.
22. Данильченко Н. Народные верования, суеверия и предрассудки, записанные во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губ. // Этнографические сведения о Подольской губ. — Вып. 1. — Камянец-Подольск, 1864.
23. Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Л., 1997. — Вып. 1. Київське Полісся.
24. Данильченко Н. Зазнач. праця.
25. Фонди ІМФЕ. — Ф. 14-3, оп. 1, од. зб. 384.
26. Фонди ІМФЕ. — Ф. 28-3, оп. 1, од. зб. 326.
27. Тэйлор Э. Первобытная культура.: Пер. с англ. — М., 1939.
28. Колчин А. Верования крестьян Тульской губ. // ЭО. — 1899. — № 3.
29. Полісся України...
30. Фонди ІМФЕ. — Ф. 1-К. 2, оп. 1, од. зб. 27.
31. Муравський шлях-97: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції по селах Богодухівського, Валківського, Краснокутського та Нововодолазького районів Харківської обл. — Х., 1998.
32. Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту, Борисівська волость Воронезької губ. // Матеріали до русько-української етнології. — Л., 1903. — Т. 6.
33. Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губ. — О., 1894.
34. Муравський шлях — 97...
35. Полісся України...
36. Колчин А. Зазнач. праця.
37. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — № 1-2.
38. Полісся України...
39. Зеленин Д. Описание рукописей учёного архива ИРГО. — Пг., 1916. — Вып. 2.
40. ІМФЕ НАНУ. — Ф. 14-3, оп. 1, од. зб. 384.
41. ІМФЕ НАНУ. — Ф. 14-3, оп. 1, од. зб. 1304.
42. Шейн П. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. — С.Пб., 1893. — Т. 2.
43. Данильченко Н. Зазнач. праця.
44. Кравченко В. Зазнач. праця.
45. Бурцев А. Народный быт великого русского Севера. — С.Пб., 1898. — Т. 2.
46. Кравченко В. Зазнач. праця.
47. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой ИРГО, Юго-западный отдел. — С.Пб., 1871. — Т. 1.
48. Зеленин Д. Очерки русской мифологии. Умершие неестественной смертью и русалки. — Петербург, 1916. — Вып. 1.
49. Чубинский П. Указ. соч.
50. Гнатюк В. Знадоба до української демонології. — Т. 2. // Етнографічний збірник. — Л., 1912. — Т. 34.
51. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. — С.Пб., 1864.
52. Парсамов С. Водно-мифологические персонажи земного происхождения — Кировоград, 1995.
53. Максимов С. Куль хлеба. Нечистая, неведомая, крестная сила. — С.Пб., 1873.
54. Гуревич А. Зазнач. праця.